

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXVII. évf.

1902. Martius—Aprilis.

2-ik füzet.

Háromságtan és közhit.

A fejlődés törvénye úgy a testi, mint a lelki világban érvényesül. Békóba lehet verni a legszentebb emberi jogokat; bizonyos ideig utját lehet állani a legreményteljesebb fejlődésnek is; de az, a mi Istentől van, mégis előbb-utóbb győzedelmeskedik. Az emberi határozmányok az isteni törvényeket örökre meg nem semmisíthetik. Ha mindig ezen a magaslaton állott volna a világ: akkor Jézus nem a Golgotán fejezi be földi életét; az apostolok útját nem jelölik vér és könnyecseppek, a keresztnységet nem homályosítja a börtönök, máglyák és vérpadok sötét árnyéka; „a pápák kardja, a kereszt s a halál képe“ nem szegül vala ellen a legszentebb emberi jogoknak és isteni törvényeknek. Azonban mégis mindez hiábavalónak bizonyult. Az idő lassankint eltörölte úgy a test, mint a lélek békóit. A keresztény hit igazságai már ma nem kívánnak vért és életet s bizonyos dogmák elvetése folytán nem fenyeget az örök kárhozat veszedelme. Az élet és fejlődés emez akadályaira nézve teljesült be az öreg Gamaliel böles mondása: „Ha emberektől vagyon e tanács, semmivé lészen“.¹ És a milyen mértékben kop-tatta az idő a kereszténységben a hozzátételeket, toldásokat, olyan mértékben nyerték vissza annak eredeti igazságai fényüket és erejüket. A lélek pedig mennél szabadabban érezte magát a százéves bilinesektől, annál inkább emelkedett arra a magaslatra, melyről a kereszténység lényegét mind tisztább színekben láthatja. A kereszténység eme hamisítatlan igazságaira vonatkozólag valósult meg a böles mondásának második ága: „Ha pedig Istentől vagyon (e tanács), ti fel nem bonthatjátok“.²

Azoknak a hozzátételeknek, melyek a kereszténységgel kapcsolatosan létrejöttek, melyek száz éveken át fogva tartották a lelket

¹ Csel. 5. r. 38. v.

² Csel. 5. r. 39. v.

szabad fejlődésében s melyek sok ideig elhomályosították a kereszténység lényegét, egyike a szentháromság dogmája vagy a háromság-tan. Hogy miben áll e tan, azt Simén Domokos a katolikus és protestáns egyházi dogma összevetéséből így határozza meg:

1. „Az Atya örök Isten.
2. A fiú örök Isten, de egyszersmind nemzett lény.
3. A szentlélek örök Isten, de a mely az Atyától és a fiútól is származott.
4. A szentlélek éppen olyan személy, mint az Atya vagy fiú.
5. E három személy együttvéve még sem három Isten, hanem csak egy; egy állatban, de három személyben“.¹

Vagy röviden a háromság-tan isten lényegének azt a tulajdonságát tanúsítja, „mely szerint egysége veszélyeztetése nélkül három személyt: Atyát, fiút és szentlelket foglal egybe“.² Mint minden a ker. egyházban kifejlett dogma a szentírásban keresi a maga gyökereit, úgy a háromság-tan is a biblia tekintélyére támaszkodik. Legfőképpen hivatkozik a keresztelési formulára³ és az I. Ján. 5. r. 7. v.-re. Ez alap bizonytalan voltát eléggé kimutatta az újabb bibliai kritika, midőn bebizonyította az elsőről, hogy az nem Jézustól származik, az utóbbiról pedig, hogy az egyike a biblián a jóhiszemű közönség félrevezetésére elkövetett esaló merényleteknek. Nincs is a bibliában semmi elfogadható alapja a szentháromság tanának, hanem van a niceai 325-iki zsinat határozatában, mely a Krisztus istenségét mondotta ki a 381-iki konstantinápolyi zsinat végzésében, mely a szent lelkét istenítette.

Hogy ez a dogma nem a szentíráson alapszik, hogy annak úgy ó-, mint új-testamentumi részével ellentétben áll, hogy sem Jézus, sem az apostolok tanításában fel nem található, hogy a józan ész felfogni és megmagyarázni nem tudja, hogy önmagában is ellentmondást tartalmaz s isten egységét is veszélyezteti: mindezeket Simén Domokos kézzelfoghatólag bebizonyította.⁴ Nekünk is úgy tetszik, hogy e tan megalkotói kikökkentették a kereszténységet a maga természetes fejlődésének útjából s az emberre való erőszakolással vétkes merényletet követtek el, úgy a Krisztus szelleme, mint az emberi természet ellen. Ez erőszakoskodást semmi sem bizonyítja

¹ Szentháromság eredetének és kifejlődésének tört. 25. l.

² Zoványi J.: Theologiai ismeretek tára III. k. 275. lap.

³ Máté 28. r. 19. v.

⁴ L. idézett műve II, III, IV., V. f.

jobban, mint az, hogy bár volt az emberiség életében egy szomorú időszak, a midőn e tan uralkodott a lelkeken; de ettől eltekintve, minden korban voltak vagy egyesek, vagy testületek, a kik vagy melyek a tant megtagadták s annak ellene mondtak. Az ember lassankint mindennel megbarátkozik, a miben lelkének legkisebb rokonsága is van. A háromságtan teljesen idegen a lélekre nézve, mert azt több, mint 1500 éve folyton erőszakolja az emberiség lelkére, de az még sem vált közkincesé. Nem a hivek közérzülete és érte való hevülete tartotta fenn oly sok ideig, hanem a hatalom neve és tekintély ereje. Nem esoda, hogy az indián, ki a „nagy szellemet“ imádja, ostobasággal vádolta azt a keresztény tanítót, a ki azért ment hozzá, hogy a szentháromságot neki megtanítsa.¹ A mióta pedig az ember ura lett önmagának, a mióta lerázta magáról a tekintély jármát, azóta következetesen veszi erejét és hatalmát s az emberiség közfigyelme mindinkább fordul az unitarismus felé. Ma már elmondhatjuk, hogy a kereszténység közhite² és az egyházi háromságtan teljes ellentétbe helyezkedtek egymással, bizonyosságul annak, hogy az emberi szív és lélek talaja többé nem alkalmas egy ilyen erőszakolt és mesterkelt tan ápolására. Mi a következőkben a közhitnek a háromságtan ellen tapasztalt megnyilatkozásait kívánjuk ismertetni annak igazolására, hogy valahányszor a lélek elég erős volt arra, hogy az egyházi dogmák tömkelegéből kiemelkedjék, mindig ellentétbe jött a háromság tanával.

A mint fennebb láttuk, a háromságtan egyfelől a niceai zsinat azon határozatán alapszik, melylyel az arianismust kárhoztatta s a Krisztus öröktől fogva való istenségét kimondotta. Azonban e határozat közel sem nyugtatta meg a kedélyeket s ha a Krisztus istenségét be is írta az egyházi dogmák sorozatába, de nem tudta bevésni a gondolkozó emberek lelkébe. A mint Neander mondja e zsinat határozatáról: „ez nem volt a kedélyeknek a természetes fejlődésből szabadon, belülről-kifelé létesült egyesülése, hanem azoknak, kik dogmatikai gondolkozásuknál fogva szétválva maradtak, kívülről mesterségesen erőszakolt egyesítése egy feltölt hitformula által, s melyet a különböző dogmatikai érdekek szerint különbözőleg magyaráztak“. Hogy ez a „feltölt hitformula“ mily kevésbé nyug-

¹ Channing: Vél. Művei II. k 77. l.

² Közhit alatt nem a hivek tömegének hitét akarjuk értetni, hanem az egyénnek, az egyházak dogmarendszerén felülemelkedő, s az egyes dogmáktól függetlenül alkotott vallásos meggyőződését.

tatta meg a lelkeket, azt Baur így jellemzi: „Mintha a niceai symbolum nem is lett volna, minduntalan új symbolumokat készítettek s bár ezek irányzata a niceaival világosan ellenkezett, de azért azt soha nem fejezték ki határozottan“.¹ E zsinat a maga kárhóztatásával nem hogy elnyomta volna az ariánismust, sőt szintén Baur megjegyzése szerint: „ez inkább csak azután lépett történelmi kifejlése stadiumába“.² Valóban úgy látszik, hogy a két párt tulajdonképpen harcza csak e zsinat után tör ki. Az arianismust annyira nem lehetett kiirtani a köztudatból, hogy már 356-ban Athanasziust, mint az ellenpárt fővezérét, fegyveresek rohanták meg a templomban, honnan csak futás által menekült meg. A következő évben pedig Sirmiumban egy olyan hitformula állítottatott össze, mely a bibliához ragaszkodva különösen hangoztatja „az egy mindenható Istenben és Atyában való hitet“, a kinek minden kétségen kívül „nagyobb a tisztelete, méltósága, dicsősége, fensége és már az Atya név által is nagyobb, mint a fiú.“ Ezen sirmiumi II-ik hitformula tünteti fel a niceai zsinat ellen megindult reakció eredményeit. Innen kezdve ismét változó szerencsével folyt a harc. Az ariánismusra végzetessé vált az, hogy hívei maguk közt is különböző pártokra szakadva egymást gyöngítették. Végül Theodozius császár 381-ben Konstantinápolyban zsinatot tartván, mely a niceai után tartott többi zsinatok fölött „egyetemes“ ezímet kapott, itt politikai okokból a niceai hitvallás megújítottatott s a háromság kiegészítése czéljából a szentlélek istenségével megtoldatott. Azonban még ez sem törölte ki az ariánismust a lelkekből, sőt a germán népek: góthok, vandalok, longobardok még sokáig ragaszkodtak hozzá.

Bár a konstantinápolyi egyetemes zsinat határozata következtében a háromságtan orthodox tanná lett, de még ezzel közel sem ment át a köztudatba. A kérdés újabb meg újabb formában még száz éveken át felszínre került s maguk az egyház gondolkozó tagjai is más értelmet tulajdonítottak neki s más következtetéseket vontak le belőle, mint a milyeneket az egyházi tekintély elfogadott és megengedett. Sokkal mélyebben be volt vésődve a lelkekbe a Krisztus ember-voltának a tudata, minthogy erről egy istenítő dogma kedvéért lemondhattak volna. A midőn tehát az egyház a maga tekintélyével ismételten megpecsételte a Krisztus istenségét, másfelől a köztudat megőrizte emberi természetét. Az egyházi tannak

¹ A ker. egyház a IV., V., VI. századokban. Ford. Kereszturi Sámuel. Budapest 1879. 62—63. l.

² U. o. 61 l.

és a keresztény köztudatnak ez ellentétes irányát úgy vélte összeegyeztethetőnek az egyház, hogy 451-ben Chalcedonban egy újabb symbolumot készített, a melyben kimondotta, hogy Jézusban *kettős természet* volt t. i. tökéletes isteni és emberi. „Valóságos isten és valóságos ember.“ „Egy lényegű velünk embersége szerint, egy lényegű az Atyával istensége szerint.“ Azonban ez a symbolum nem hogy megszüntette volna a viszályt, sőt éppen ez szülte a Krisztus személye felett folyt ama vitákat, melyek a kereszténység VI., VII. és VIII. száz évét csaknem egészen betöltik s a melyek monophysitismus, monotheletismus és adoptianismus néven ismeretesek az egyház történelmében. Hogy ezeknek a vitáknak tulajdonképeni hátterét a háromsági dogma alkotta, az leginkább a monophysita harcban domborodik ki, a melyben alexandriai Johannes Philoponus nyíltan kimondotta, hogy a mint a „Krisztus személyéről való tanban a két természetet csak két hypostasiának tarthatja, úgy a háromsági tanban is a három hypostasiának három személynek kell lenni.“ Sőt miután e szerint a Krisztustanban elfogadott kettős természet mint két külön személy úgy fogható fel, méltán volt a monophysita oppositionnak állandó jelszava a három egység helyett a négy egység.¹ Ezek a viták határozottan mutatják, hogy az egyház háromsági dogmájával annyira maga ellen zuditotta a kedélyeket s annyira kihívta a hívek gondolkozó részének jogos kritikáját, hogy azt csak újabb meg újabb zsinati határozatokkal s tilalmi rendeletekkel tudta ideig-óráig lecsillapítani. Másként nem is lehetett volna ezt a tant kézzel fogható ellenmondásaival fenntartani.

Mialatt az egyház erőszakos eszközökkel törekedett egysége megőrzésére, az alatt mind mélyebb és áthidalhatatlanabb úr támadt kelet és nyugat között. Végül 1054-ben külsőleg is megváltak egymástól. E szakadás közvetlen oka hatalmi érdekekben keresendő bár, de. dogmai különbség készítette elő. Már az áriusi vitából ismeretes, hogy Kelet még sokáig kitartott az arianismus mellett, annak zsinatilag történt kárhoytatása után is. Azóta a háromsági dogma, mint egy ék, úgy állott az egyház testében. Ugyanis a míg Nyugat szigoruan ragaszkodott az athanasiusi symbolumhoz, mely a háromság személyeit mindenben teljesen egyenlőknek tartja, addig Kelet az Atya főségét vallotta, a kitől nemzetett a fiú és származott

¹ Baur: i. m. 97 l.

a szentlélek, úgy hogy tulajdonképpen „az Atya az istenség főforrása.“ Ez pedig nincs távolabb az arianismustól, mint a nyugati orthodox tantól.

Nemcsak az egyház belsejében előidézett szakadáshoz, hanem a kereszténységnek külső ellenségével: a mohamedanizmussal szemben való gyöngítéséhez is hozzájárult a háromság dogmája. Hogy a mohamedanizmusban olyan veszélyes ellenfelet talált a kereszténység, a melylyel szemben sokszor tetetlenné bizonyult, ennek nem utolsó oka az is, hogy ez erőszakolt háromságos isten eszméjével nem tudta olyan mértékben hevíteni a lelkeket, mint amaz természetes monotheismusával. Azóta is hányszor és hányan vonták kétségbe a kereszténység tiszta igazságait ezért a tanért, a mely semmiképpen sem érdemelte meg azt a nagy buzgalmat és kitartást, melyet az egyház megteremtésében és fentartásában tanusított?!

A mint az egyház hosszas, kitartó küzdelem után hittartalmát megfelelő formákban végre kifejezve látta, a mint ezeket a hitformákat nagy tekintélyekkel megerősítette s tüzzel, vassal azoknak föltétlen uralmát biztosítottak gondolta: a dogmák rendszerének összeállítását s ezeknek észszerűsítését tette feladatává. E kettős feladat megoldására vállalkozott a középkorban a *scholasticismus*. Sikerült is neki a feladat egyik ága, a mennyiben a dogmák rendszerét mesterileg megépítette; de midőn az egyes dogmákat, nevezetesen pedig a háromságtant akarta igazolni az ész előtt, az egyházi tannal ellentétes következtetésekre jutott. A scholasticismusból két irány fejlődött ki, u. m. *nominalismus* és a *realismus*. Amannak, mely tagadja az általános fogalmak létezését, főképviselője Roscellinus. Midőn ő a nominalismus törvényét a háromság dogmájára alkalmazta, arra a végeredményre jött, hogy az Atya, a fiu és szentlélek három külön személy, a kiknek egysége csak pusztá szó; de a valóságban nem létezik. Ez pedig már nem az orthodox tan; hanem tritheismus. *Roscellinus* tanát 1092-ben a soissonszi zsinat kárhoztatta; de azért a nominalismust nem sikerült megsemmisíteni. Annyit azonban mégis elért, hogy a nominalismus kárhoztatásával a realismus lépett előtérbe, a melynek főképviselője *An elm* canterbury-i érsek. Szerinte már nem csak hogy vannak általános fogalmak, de ezek annyira lényegesek, hogy ezeket lehet „egyedül létezőknek és igazán valódiak“-nak tekinteni. A míg tehát a nominalizmusban az általános fogalmak vesznek el az egyes különálló dolgokban, addig itt megfordítva a különállók nyeli el az általános.

Ez utóbbi alapon Anselm a szentháromságot a gondolkozó és a gondolat fogalmával akarta megfejteni, de ez csak úgy sikerült, hogy a háromság személyei teljesen elenyésznek az istenség általános fogalmában s úgy tűnnek föl, mint egy istennek különböző megjelenései. Ez pedig ismét nem az orthodox tan, hanem sabelianismus. Tehát ez a nagy dialectikus, a ki „Cur deus homo“ című művében a legképteleuebb dolgokat is kézzel foghatólag be tudott bizonyítani, a szentháromság megfejtésén hajótörést szenvedett. Végül Aquinói Tamás látva ezt az ok nélküli vergődést, a mi a helyett, hogy az egyházi tant erősítene, inkább gyöngíti azt, így nyilatkozott: „A természetes ész utján teljes lehetetlen a háromság személyeinek ismeretére eljutni, mert az ész csak a lényegegységet ismerheti meg s nem a személy háromságát s az ész ily irányú törekvése csak a hit rövidségére szolgál.“¹

Innen kezdve ez a dogma is a többivel együtt beleveszett az egyház útvesztő sötétségébe. A közhit belefáradt az egyház tekervényes útjainak követésébe. A dogma-rendszerrel párhuzamosan megépített hierarchia elfojtotta az érzelmet, megölte a gondolatot az emberben. Az ember üres géppé lett az egyház szolgálatában. Ha voltak is egyesek, ha alakultak is secták, a kik vagy a melyek tiltakoztak az egyházi élet nagymérvű elfajulása ellen, ez a tiltakozás a hittartalmat nem érintette, hanem az egyház külső szervezete s az erkölcsi élet ellen irányult.

Ez éjszaka bár hosszú volt, de nem tartott örökre. A reformatio végre meghozta a várva-várt virradatot. A száz éves bilincsek lehullottak az ember lelkéről. Ismét gondolkozni és ítélni kezdett. Igaz, hogy a reformatio kezdetben csak az egyház külsejének javítását, a hierarchia tulkapásainak megfékezését tűzte ki célul, de megnyitotta az utat az egyház belsejébe is. Az eddig sötét helyekre világosságot árasztott, melynek fényénél kitűntek visszásságai. Így került ismét felszínre a háromságtan s így indult meg ellene a közhitnek az az áradata, mely még ma is tart; de a mely nemsokára úgy el fogja sodorni, hogy csupán szomorú emléke marad meg az egyházak kánonikus könyveiben.

Már a reformatio korában tekintélyes svájcei és németországi tudósok mondtak ellene a háromságtannak s emeltek szót az Isten egysége mellett. Ilyenek voltak: Cellárius Márton, Capitó,

¹ Baur: A középkori ker. egyház. 215 l.

Campanus, Hetzer, Denck János, Dolet István. Majd Olaszországban egy társulat alakult, mely a háromságtant ész- és biblia-ellenesnek tartván, azt elvetette s az unitarismusnak lett terjesztője. E társulat nevezetesebb tagjai: A két Socinus és Blandrata György, kik hazájukból elüzetve, Lengyelországban terjesztették hitük igazságait, továbbá Servét Mihály, kit a „Szenháromság tévelygéseiről“ irt műve s az egy Istenben való hite miatt Genfben máglyán égettek meg.¹ És itt mellőzzük a közhitnek azt az erejét, mely az unitárius egyház megalapításában nyilvánult; mellőzzük az unitarizmus hódításait és elszánt küzdelmeit. Nehogy valaki azt mondhassa, hogy a mely érdek védte a háromságtant, ugyanaz gyámolította az unitarizmust is. Mi ezélunkhoz képest az unitárius egyházon kívül álló, kiválóbb férfiak háromságtan-ellenes nyilatkozataira szorítkoznak csupán.

Bár sem Kálvin, sem Zwingli egyénileg nem értett egyet a hagyományos háromságtannal, a mennyiben annak személyeit csak „isteni tulajdonoknak“ tekintették, de azért azt minden kritika nélkül átvette mindkét protestáns egyház s még szigorubbán ragaszkodott hozzá, mint a katolikusok. Csupán Hollandiában az arminianus theologusok: Episcopius, Limborch, Curcelloeus váltak ki, a kik azt tanították, hogy „a fiu kisebb az Atyánál“, mi által az arianismushoz közeledtek.²

Az újabbkori *bölcsészek* közül legelőbb *Spinoza* birt azzal a bátorsággal, hogy bölesészetének rendszeréből az egyházi dogmákra is levonta a következményeket s azokat nyíltan ki is mondotta. Bár tényleg nem volt keresztény, de teljes volt a szó igaz értelmében vett keresztényi szellemmel. Egy beszélgetés alkalmával, mikor a Krisztusban való hitét kifejezte, így szólott: „A mi egyéb-iránt egyes egyházak amaz állítását illeti, hogy maga az Isten emberi mivoltot öltött volna, erre nézve határozottan megmondtam olvasóimnak, hogy nem értem, mit akarnak ezzel mondani, hogy nyíltan szóljak, nekem ez épp oly képtelenségnek tetszik, mintha azt mondanák, hogy a kör magára öltötte a négyyszög mivoltát.“³

Innen kezdve az újabbkori bölesészet mind inkább hozzájárult ahhoz, hogy az egyházi tekintélyhit, mely oly sok időn keresztül uralkodott a lelkeken, leromboltassék s az egyéniség és az emberi

¹ Ferencz József: Unitár. Kis Tükör. III. kiadás 11—12. l.

² Simén D.: Szentháromság eredete. 28 l.

³ Idézve dr. Kovács Ö.: Vallásbölesészet II. k. 131. l.-ről.

szabadság jogaiba visszahelyeztessék. Ez az irány teljes kifejezést nyert a XVII. és XVIII. százbeli *deismusban*, mely már teljesen lerázta magáról a hagyomány és tekintély békóit s ezektől teljesen függetlenül alkotta meg a maga u. n. „természeti vallását“. Ebben határozottan tagadta a szentháromságot, mint a melyet józan észszel utól nem lehet érni. Jézust nem úgy nézte, mint a testté lett istent, hanem mint a „keresztények törvényadóját“. Ez az irány Németországban *rationalismus*, majd pedig „*felvilágosultság*“ néven szerepelt. Hívei a szentháromságot úgy tekintették, mint a mely a pogány vallásból csúszott be a kereszténységbe s a szentírás helytelen értelmezésén alapszik. Leginkább kiemelkedik közülök *Lessing*, a ki már határozott különbséget tesz az egyházi tan és a Jézus vallása között. „Az elsőnek tárgya a Jézus személye, az utolsónak alanya maga Jézus“.¹ „Jézus igazi ember volt, soha sem szünt meg ember lenni“.² *Lessing*, bár nem volt hivatásos theologus, de azért a modern theologiai irány előharczosának tekinthető.

A legujabb kor bölesészei között kétségkívül legnagyobb *Kant*, a ki az egyházi hitformákat annyiban tartotta értékeseknek, a mennyiben valamely erkölcsi igazságot fejeznek ki, vagy legalább jelképeznek. A szentháromság hitezikkérről azt mondta, hogy az e tekintetben teljesen közönyös, „mint isten lényegére vonatkozó tétel — pedig — megfoghatatlan“.

Most már eljutottunk ahhoz a ponthoz, a honnan teljes lehetetlen nyomon kísérni a közhitnek a háromságtan elleni megnyilatkozásait. A modern theologia egy ezélt tüzött maga elébe: fölül emelkedni a hagyományos egyházi tételeken s azok mögött, vagy azok ellenére is, keresni a tiszta igazságot. E nagyszerű hivatásának tudatában kezébe vette a criticismus hatalmas fegyverét, melynek segítségével kikutatta a ker. dogmák forrását s mind kézzelfoghatóbban mutat rá azok eredetére. Egy áldott reformatio ez, a mely behatol az egyházi tan mélységébe, boncsoló késével megvizsgál mindeket s az igazság kiderítése érdekében nem retten vissza semmi nemű áldozattól. Ez a jótékony mozgalom, igen természetesen, bevonta vizsgálódása körébe a háromság dogmáját és különösen az egyházi Krisztustant is. E tekintetben olyan eredményeket mutatott föl, a melyek mind jobban igazolják a kereszténység unitarizmusát s az

¹ V. Ö. Harnack Adolf: „Evangelium és Krisztustant“. Ker. Magvető XXXVII. évf. 1. szám.

² Dr. Kovács Ö.: I. M. 171. 1.

unitárizmus kereszténységét. Bebizonyult azoknak a bibliai helyeknek tarthatatlansága, melyeken a háromságtan, mint alapon nyugodott. A Krisztus a dogmák burkolatából mindinkább kibontakozott, hogy a maga eredeti *történelmi* személyiségében jelenhessék meg a világ előtt.

A modern theologiai irány minden egyes bajnokát elő kellene sorolnunk, hogy a háromságtan és közhit ellentétét kimutathassuk. Mert ez irány hívei, ha még részben ragaszkodnak is a régi kifejezésekhez, de azokat részint bölesészeti, részint theosophiai magyarázatokkal igyekeznek megfoghatóvá tenni. Azonban sokan vannak, a kik egy lépéssel tovább haladva, teljesen az unitárizmus álláspontjára léptek. Ha az igazság ez ujkori bajnokait mind elő nem soroljuk is, de közülök néhányat meg kell említenünk.

Kétségkívül *Schleiermacher* rakta le a legujabb vallási és theologiai fejlődés alapjait. Ő szorosán megkülönbözteti a vallást annak egyik vagy másik nyilvánulási alakjától. A vallást főlzabardítja úgy az erkölestan, mint a dogmatika egyes tételei alól s azt az emberi kedély és szív mélységébe helyezte vissza. Ő ugyan nem tud teljesen szabadulni a hagyományos dogmáktól, de azoknak egészen más értelmet tulajdonít, mint a milyent a szigorú orthodoxia megengedne. S hogy a háromságtanban nem látta a helyes keresztény hit kifejezését, az abból is világos, hogy hittana rendszerébe nem vette fel, hanem csak függelékében tárgyalja.

Legnagyobb mozgalmat az újabb theologia mezején *Strausz*-nak 1835-ben megjelent „Jézus élete“ című műve teremtette, melyben éles kritikájával egytől-egyig elsöpri azokat a mythosokat, melyek a Jézus életével kapcsolatosan a kereszténység első százéveiben kifejlődtek, hogy az eddigi dogmái Krisztus helyett, annál természetesebb képet nyújthasson a Názárethi Jézusról. „Die Christliche Glaubenslehre“ című művében pedig éles bírálat alá veszi a többi dogmákkal együtt a háromságtant is, a melyre nézve ahoz a végeredményhez jut, hogy azt hanyatlásából életre kelteni többé nem lehet.

J. H. Fichte, a spekulatív theismus híve, a háromságtanban a háromegységet úgy tekinti, mint egy „abszolút személy három mozzanatát“. Szerinte az egyházi háromságtan azt a „szörnyű paradoxont“ foglalja magában, hogy „egy történelmi személy Isten metaphysikai lényegébe vétetett fel s hogy a hívő emberiségben élő és működő szentlélek az immanens trias egyik személyévé téte-

tett”.¹ *Rothe* szerint szintén az Isten „absolut személy“, a kiben benne van ugyan a háromság, de nem az egyházi tan értelmében, mert „ép oly kevésbé lehet szó három isteni személyről, mint három isteni lényegről”.²

Hase dogmatikájában azt mondja a háromságtanról: „E tan eleitől fogva az unitarismus, három istenség és sabellianismus közt ingadozott. Az előzményeit mind a háromnak megtartotta, a következményeit pedig megtagadta az által, hogy ellenkezőt tanított”.³

Elősorolhatnók még az újabb szabad theologia valamennyi derék képviselőjét, a protestáns-egylet kiválóbb tagjait, a tübingeni iskola jeles munkásait, Jézus életének legújabb íróit: *Renan*, *Schenkel*, *Keim Tivadart*, a kik mindnyájan kiváló mértékben hozzájárultak, hogy az egyházi dogmák vastag burkolatából az evangéliumi igazság magva kiválasztassék s a theologiai láthatár tisztuljon. Azonban mindezeket mellőznünk kell s csupán a swájezi szabadelvű theologia bátor és tudós vezérére: *Lang* Henrikre hivatkozhatunk, a kiben e legújabb theologiai irány teljes kifejezésre jut s a ki az elért eredményeket leghűbben és igazabban tünteti fel. Ő nyíltan kimondotta, hogy a „Jézus nem a speculatio, hanem a követés tárgya“, hogy az egyház a hellén és alexandriai bölesészet segélyével olyan mesterséges háromsági dogmát képezett ki, a mely ellentmondással teljes s a melyen a theologiai tudomány rég túlalott.⁴

Az új időknék ez az áldott fuvallata elhatott hazánkba is, a hol legelőbb a protestáns-egylet megalakításában nyert kifejezést. Mennyi derék szabadelvű nyilatkozat hangzott el ez egyletben, a miért az orthodoxia féltékenysége „unitária propaganda“ névvel tisztelte meg. A szabad szellem e megnyilatkozásai közül csupán a *Szász Károlyéra* hivatkozunk ezuttal, mint a mely legtisztábban kifejezi a közhitet. „A theologusok számának megapadásáról“ 1874 okt. 26-án tartott kitünő felolvasásában, egyebek mellett, abban látja a theologusok apadásának okát, hogy a modern áramlat az egyházi hitet nagyon megváltoztatta s a papoktól mégis azt kívánja az egyház, hogy a régi hit szellemében prédikáljanak. Így a midőn a lelkész „... a szentháromság tanát hirdeti, kénytelen a szószzerinti

¹ *Schwarz* K.: Adalékok a legújabb theologia történetéhez. 479. l.

² Ugyanott 503. l.

³ Idézve *Simén D.*: Szentháromság tört. 30 l.

⁴ *Ker. Dogmatika*. 172. l.

értelmezés helyett allegorikai magyarázatokhoz nyulni, vagy üres és sekélyes szójátékokhoz folyamodni, ha nem akar nagy stentorral prédikálni olyasmit, a mit maga sem hiszen“. ¹ A tudós püspök e nyilatkozatából önkényt következik, hogy a magyar prot. papság nem hiszi az orthodox háromságtant.

A midőn tehát a közhitnek föltartózhatlanul megindult áradata elsodorta a háromságtant, a világ figyelme mindinkább fordul az *unitarismus* felé s a régi ingó alapról erre helyezkedik át. Már a *berni* reform-egylet liturgiai bizottmánya a készitendő imákra nézve a következő, teljesen unitárius szellemű alapelveket fogadta el. „Határozott ragaszkodás a természetet és szellemet átható egy élő Istenhez, ellenben semmi, világon kívüli, okosság által el nem érhető háromegység, semmi imádása Krisztusnak, mint istennek s a szentléleknek, mint személynek“. ² *De Liefde*, hollandi presbiterianus lelkész vallotta, hogy ott „1500 lelkész közül 1400 unitárius és soecianus“. ³ Franciaországban Reville, ifj. Coquerel, Charruaud, Sabatier és a szabad protestantismus más jeles képviselői a mi szellemi rokonaink. Olaszországban Sharbano, a modenai egyetem tanára 1870-ben így ír: „Én unitárius vagyok, én csak egy istent hiszek. Én megvetem, mint bálványimádást, a szentháromság dogmáját és a Krisztus istenségét“. Signor Terenzió Mamiani szintén olasz bölcész 1879-ben megjelent „Jövő vallása“ című művében magát unitáriusnak nevezi. ⁴ Bracciforti tanár szintén egyike az unitarizmus ismert apostolainak. Hazánkban dr. Hatala Péter egyetemi tanár egyebek mellett a háromsági dogmával is ellentétbe jött, a miért szakított a r. kath. egyházzal, a melynek tagja volt s tényleg is unitáriussá lett. Méltán mondhatta dr. Johannes Keyenbühl 1896-ban megjelent s a zürichi egyetemen tartott előadásait magában foglaló művében: „A ker. hit unitárius, nem a zsidó, vagy a mohamedán monotheismus, hanem a ker. unitarismus értelmében, a mely a pogányság, zsidóság és a kereszténység igazságainak legfőbb vallásos synthesise“. ⁵

Az emberi léleknek e fejlődése s az egyházi szűk korlátokon való fölülelmelkedése, a tudomány mellett, meglátszik az *irodalomban*

¹ A magyarországi prot.-egylet évkönyve. Szerk. Kovács Albert. Budapest, 1874. 89. l.

² Ker. Magvető. VI. k. 4. füzet.

³ Ker. Magvető. I. k. 237. lap.

⁴ Ker. Magvető. XIV. évf. 6. füzet.

⁵ Ker. Magvető. XXXII. évf. 3. füzet.

és *művészetben* is. Hogy többet ne említsünk, az első képviselőben ott van *Tolstoj* Lécó, a világhírű orosz író, a ki az orthodox egyház tanainak ellentmondott s teljesen unitárius alapra helyezkedett, a mint ez kitűnik „Az én hitvallásom“ ezimű művéből.¹ Ilyen irányban halad az újabbi festőművészet is, a mint ezt Kézdi-Kovács László kitűnő műkritikusunk, a Feszty Árpád legújabb Krisztus-képének méltatásában kifejti: „A bibliai testők ma már a Megváltó nagy tragoediájában az emberi érzéseket fölője helyezik a vallásos (?) érületnek. Ime: Feszty Krisztusában sem látjuk már a glóriát, a dicsfényt árasztó *istenembert*, csak azt a kegyetlen borzalmas tragoediát, melynek áldozata egy szent életű, nemes lelkű ember, a kít Jézus Krisztusnak neveztek s a kít barbár ember-társai keresztre feszítettek“.²

Nem régiben egy gondolkozó fiatal emberrel beszélgetve, feltűnt vallási szabadelvűségével. Arra a kérdésemre, hogy miféle vallásu? Így felelt: „Görög-katholikusnak vagyok keresztelve; de lelkileg unitárius vagyok“. E rövid válaszbán látom körvonalozva a mai korban élő emberek gondolkozó részének vallási jellegét.

Mit bizonyítanak mindezek? Azt, hogy a történelem folyásának útjába állani s az emberiség fejlődését örökre föltartóztatni nem lehet. Azt, hogy az igazság a legvastagabb burkolatot is végre szétrepesztí s mint a kovász a tésztát, lassan észrevétlenül átjárja és megváltoztatja az emberiség lelkületét. Azért van nagy igazság ama paradoxonnak tetsző állításban, hogy több unitárius van a történelmi unitárius egyházon kívül, mint magában az egyházban.

¹ Ker. Magvető. XIX. évf. 6. füz.

² Pesti Hírlap. 1902. évi jan. 15-iki szám.

Tanár-beiktató ünnepélyen mondott megnyitó beszéd.¹

Tisztelt Közönség!

A mai napon, mely négy rendes tanárunk beiktatási ünnepe, biztató remények megnyugtató érzete tölt el, ama többszörös vesztesség után, mely főgymnasiumunk tanári karát az utóbbi időben érte.

Nagy Lajos, ki bő tudásával és sokoldalú tapasztalatával iskolánknak negyven évet meghaladó időn át hasznos szolgálatokat teljesített s a tanügy iránti érdeklődését és az ifjúság iránti szeretetét mindvégig megőrizte, nyugalomba vonulása óta is, a még mindig élénk szellemi erejét egyházunk javára szenteli s ezen az úton iskolánkkal is folytonos érintkezésben áll, de *Boros Sándort*, legszebb férfi korában, derült égből jött villámcsapás sújtotta le, mint a hogy az életerős sudar tölgyet derékon törí és *Perédy Józsefet* korai betegség intézetüinktől megválni kényszerítette. Iskolánk mindkettőt elveszítette, a nevelésügy nagy kárára, a melynek hivatott munkásai és lelkes, fáradhatlan apostolai voltak, s a melynek még sok és hasznos szolgálatot lettek volna hivatva teljesíteni.

Midőn e jók és jelesek eltávozásáról az őket megillető tisztelettel és kegyelettel megemlékezni ezen alkalommal kötelességemnek tartottam, örömemre szolgál kifejezést adhatni annak, hogy nyomdokaikba szép reményekre jogosító utódokat látunk lépni.

Pálffy Márton, *Hidegh Mihály* és *Lassel Gyula* már tevékeny részt vettek főgymnasiumunk nevelés ügyének intézésében.

Működésük alatt: tudásuknak, továbbképzésük iránti törekvésüknek, a nevelésügy iránti buzgóságuknak, lelkesedésüknek és az ifjúság iránti szeretetüknek annyi bizonyítékait szolgáltatták, hogy egyházi főhatóságunk teljes bizalommal és megnyugvással hívta meg őket a rendes tanári székre.

¹ A kolozsvári unitárius kollegiumban 1902. martius 8.